ISSN:2828-6235
Impact factor:13.77
International Journal of Literature and Language Studies(IJLLS)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA XOTIRA FE’LLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Ganiyeva Mohidil Muydinjon qizi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.23291133

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi xotira fe’llari (esla-, yodla-, eslat-, unut- va remember, recall, memorize, remind, forget kabilar) qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi xotira jarayonining turli bosqichlarini (kodlash, saqlash, esga tushirish, yo‘qotish) ifodalovchi leksik birliklarning semantik tuzilishini hamda ularning nutqda bajaradigan pragmatik vazifalarini aniqlashdan iborat. Tahlil natijalariga ko‘ra, o‘zbek tilida xotira leksikasi uch qatlamli (turkiy, fors-tojik va arab) tabiatga ega bo‘lib, unutish hodisasi ko‘pincha noagentiv (tajriba egasi ablativda kelgan) konstruksiyalar orqali ifodalanadi; ingliz tilida esa ushbu fe’llarning sintaktik komplementatsiyasi (to-infinitive va -ing shakllari) implikativlik va faktivlik farqlarini belgilaydi. Pragmatik jihatdan har ikki tilda unutish fe’llari uzr so‘rash va yuzni saqlash (face-saving) strategiyasi sifatida, eslatish fe’llari esa muloyim buyruq va ogohlantirish vositasi sifatida qo‘llanadi.

Kalit so‘zlar: xotira fe’llari, semantika, pragmatika, implikativlik, agentivlik, evidensiallik, o‘zbek tili, ingliz tili, chog‘ishtirma tilshunoslik.

KIRISH

Xotira — inson bilish faoliyatining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, uning til orqali ifodalanishi leksik semantika va pragmatikaning markaziy muammolaridan hisoblanadi. Xotira fe’llari (verbs of memory) ruhiy holat va ruhiy jarayonlarni bildiruvchi fe’llar guruhiga kiradi. Ular bir tomondan ichki, kuzatib bo‘lmaydigan kognitiv jarayonni nomlasa, ikkinchi tomondan suhbatdoshlarning umumiy bilimi (common ground), javobgarlik va hurmat kabi ijtimoiy-muloqot jihatlarini ham shakllantiradi. Masalan, “Uchrashuvni unutibman” va “I forgot about the meeting” jumlalari ma’lumot jihatidan yaqin bo‘lsa-da, ularning nutqiy ta’siri, majburiyatni yuklash darajasi va tinglovchida uyg‘otadigan munosabat bir xil emas.

Xotira leksikasini o‘rganishda ikki an’ana ajralib turadi. Birinchisi — kognitiv psixologiyada Tulving tomonidan asoslangan epizodik va semantik xotira farqi bo‘lib, u fe’llarning “hodisani eslash” va “faktni bilish” ma’nolari o‘rtasidagi tafovutni tushuntirishda qo‘llanadi (Tulving, 1972). Ikkinchisi — Karttunen (1971) va Kiparsky–Kiparsky (1970) ishlarida rivojlangan implikativ va faktiv fe’llar nazariyasi bo‘lib, unda remember va forget fe’llari tipik misol sifatida ko‘rsatiladi. Turkiy tillar, xususan o‘zbek tili materialida esa xotira fe’llari ko‘pincha etimologik yoki lug‘aviy jihatdan tavsiflangan, ularni pragmatik nuqtai nazardan ingliz tili bilan chog‘ishtirib o‘rganish yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Mazkur maqolaning **maqsadi** — o‘zbek va ingliz tillaridagi xotira fe’llarining semantik tuzilishi hamda pragmatik vazifalarini qiyosiy tahlil qilish. Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: (1) xotira fe’llarini jarayon bosqichlari bo‘yicha tasniflash; (2) ularning etimologik qatlami va sintaktik valentligini aniqlash; (3) agentivlik va evidensiallik nuqtai nazaridan farqlarni ko‘rsatish; (4) nutqiy aktlardagi pragmatik vazifalarini tavsiflash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida ikkala tilning izohli lug‘atlaridan (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 5 jildli, Toshkent, 2006–2008; ingliz tili uchun umumiy izohli lug‘atlar) hamda tilshunoslik adabiyotida keltirilgan namunaviy misollardan foydalanildi. Fe’llar inventari muallif tomonidan **illyustrativ tanlov** sifatida tuzilgan: unga har bir xotira bosqichini ifodalovchi eng tipik birliklar kiritilgan va u

yaxlit korpus statistikasi darajasiga da’vo qilmaydi. Shu sababli maqoladagi hisoblar tahlil qilingan birliklar sonini ko‘rsatadi, so‘zlarning korpusdagi uchrash chastotasini emas.

Tahlilda quyidagi usullar qo‘llandi:

tarkibiy-semantik tahlil — fe’l ma’nosini semantik komponentlarga ajratish va xotira bosqichlariga (kodlash, saqlash, esga tushirish, eslatish, yo‘qotish) bog‘lash;

chog‘ishtirma-tipologik usul — ikki tildagi ekvivalent konstruksiyalarni sintaktik va grammatik vositalar bo‘yicha qiyoslash;

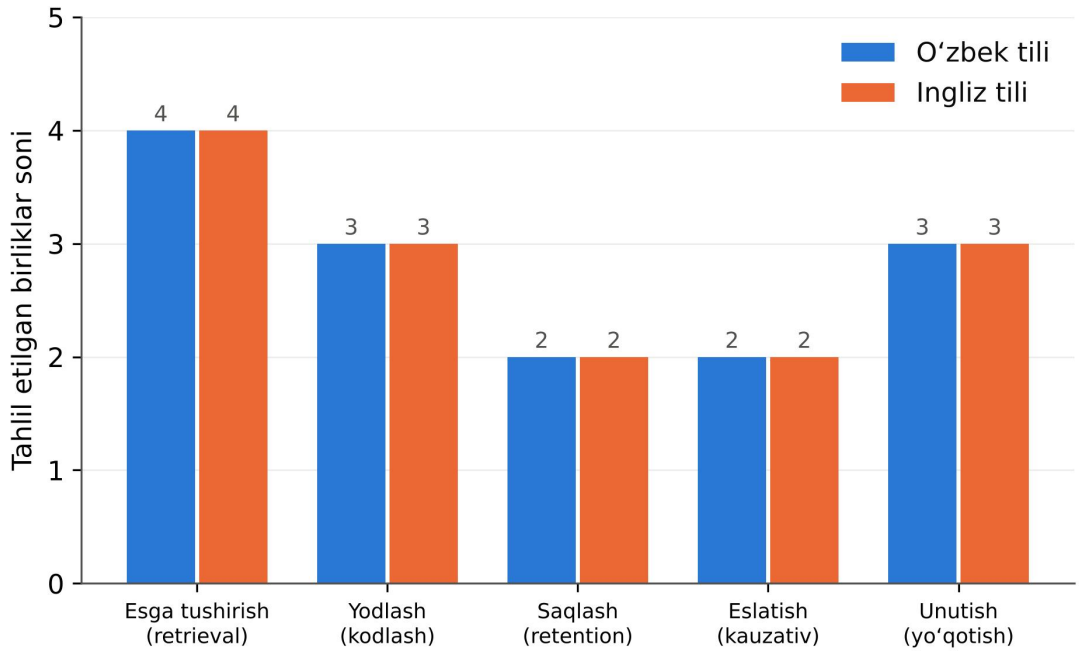
pragmatik tahlil — fe’llarning nutqiy aktlardagi vazifasini Brown va Levinson (1987) muloyimlik nazariyasi hamda evidensiallik tadqiqotlari (Aikhenvald, 2004; DeLancey, 1997) asosida baholash.

Tahlil qilingan birliklar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tahlil qilingan xotira fe’llari inventari (illyustrativ tanlov)

Semantik bosqich	O‘zbek tili	Ingliz tili
Esga tushirish (retrieval)	esla-, esga ol-, yodga tushir-, xotirla-	remember, recall, recollect, reminisce
Yodlash (kodlash)	yodla-, yod ol-, yoddan bil-	memorize, learn by heart, commit to memory
Saqlash (retention)	yodda saqla-, yodda tut-	retain, keep in mind
Eslatish (kauzativ)	eslat-, yodga sol-	remind, jog one’s memory
Unutish (yo‘qotish)	unut-, esdan chiqar-, yodidan ko‘tarilmoq	forget, slip one’s mind, escape one’s memory

Inventar tarkibi bosqichlar bo‘yicha 1-rasmda ko‘rsatilgan.

1-rasm. Tahlil qilingan xotira fe’llarining semantik bosqichlar bo‘yicha taqsimoti (illyustrativ inventar)

NATIJALAR

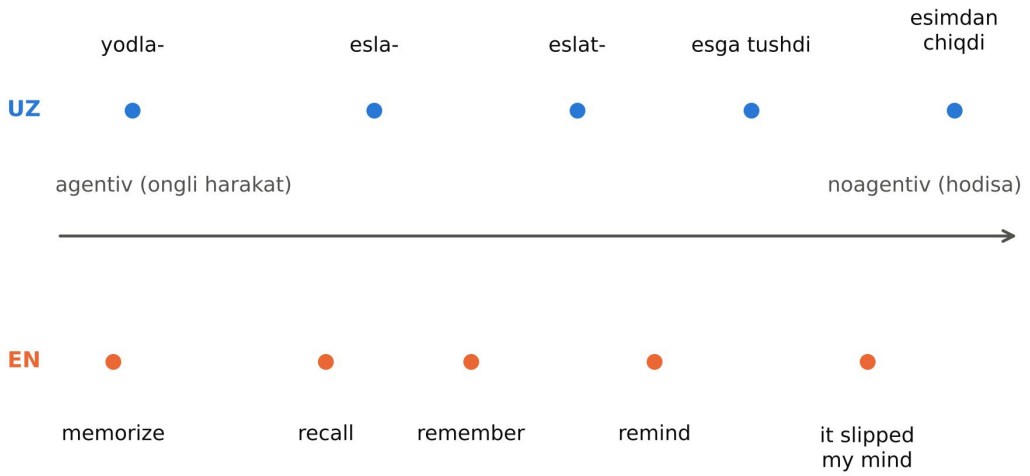
1. Leksik qatlam va etimologiya. O‘zbek tilida xotira leksikasi uch manbaga tayanadi. Birinchisi — turkiy qatlam: es (ong, xotira) o‘zagidan hosil bo‘lgan esla-, esga ol-, esdan chiqar- hamda unut- fe’li. Ikkinchisi — fors-tojik qatlam: yod (xotira) o‘zagi bilan bog‘liq yodla-, yod ol-, yodda saqla- birliklari. Uchinchisi — arab qatlam: xotira va xotirla- so‘zlari. Ingliz tilida esa remember (lotin memor- ildizi bilan bog‘liq, fransuz tili orqali), recollect, remind kabi romancha, forget va

keep in mind kabi german (anglosakson) qatlami uchraydi. Bu tafovut semantik farqlarda ham seziladi: o‘zbek tilida turkiy “es-” o‘zagi ko‘proq ichki ongli holatni, fors-tojik “yod” o‘zagi esa ko‘proq egallangan, yodlangan axborotni nomlaydi (esimda — “ongimda”, yodimda — “yodlab olingan holatda” ma’no qirrasi bilan).

2. Jarayon bosqichlari va valentlik. Har ikki tilda xotira jarayonining bosqichlari alohida fe’llar bilan ifodalanadi, biroq ularning chegarasi mos tushmaydi. Ingliz tilidagi remember fe’li esga tushirish ham, saqlash ham ma’nosini qamrab oluvchi polisemantik fe’l bo‘lsa, o‘zbek tilida esla- bilan bir qatorda yodda tut- va yodda saqla- kabi analitik shakllar bu bosqichlarni aniqroq farqlaydi. Eslatish (kauzativ) ma’nosi o‘zbek tilida -t kauzativ qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi (esla-t-), ingliz tilida esa remind alohida leksema hisoblanadi va uchta komplement turini oladi: remind someone of X, remind someone that…, remind someone to V.

3. Implikativlik va komplementatsiya. Ingliz tilida remember va forget fe’llari komplement shakliga qarab ma’no va implikatsiyani o‘zgartiradi: *I remembered to lock the door* ifodasi eshikning qulflanganini bildiradi (implikativ), *I forgot to lock the door* esa qulflanmaganini bildiradi (Karttunen, 1971). Aksincha, *I remember locking the door* retrospektiv, faktiv ma’noga ega. O‘zbek tilida bu farq asosan nominalizatsiya shakllari orqali beriladi: *Xatni yozishni unutdim* (xat yozilmagan — prospektiv, implikativ), *Xatni yozganimni unutibman* (yozilgan, ammo esdan chiqqan — faktiv). Demak, ingliz tilidagi to-infinitive va -ing farqiga o‘zbek tilida -ish va -gan(lik) nominalizatorlari funksional jihatdan mos keladi.

4. Agentivlik. Xotira fe’llari agentivlik shkalasida turli o‘rinni egallaydi (2-rasm). Yodlash, memorize kabi birliklar ongli harakatni bildiradi, ya’ni subyekt agentdir. Esga tushish va unutish esa ko‘pincha ixtiyoriy nazoratdan tashqaridagi hodisa sifatida tasvirlanadi. O‘zbek tilida bu noagentivlik grammatik jihatdan yaqqol ko‘rinadi: *Esimdan chiqibdi* konstruksiyasida tajriba egasi egalik qo‘shimchasi va ablativ (-dan) shaklida beriladi, ya’ni unutish “ongdan chiqib ketgan hodisa” sifatida talqin qilinadi. Ingliz tilida buning muqobili *It slipped my mind* idiomasi bo‘lib, *I forgot* konstruksiyasiga nisbatan agentivlikni pasaytiradi.

2-rasm. Xotira ifodalarining agentivlik shkalasidagi nisbiy o‘rni (muallifning sifat tahlili asosidagi sxema)

5. Evidensiallik va mirativlik. O‘zbek tilida -(i)b shaklidagi perfekt (unutibdi, unutibman kabi shakllar) xotira fe’llari bilan birikkanda hodisani kutilmaganda anglash ma’nosini beradi. *Unutibman* ifodasi “(hozir bilib qoldimki) unutgan ekanman” ma’nosiga ega bo‘lib, mirativ (kutilmagan axborot) kategoriyasiga yaqin turadi (DeLancey, 1997). Ingliz tilida bunday

grammatik vosita yo‘q, shu sababli bu ma’no *Oh, I’ve forgotten!*, *I’ve just realized I forgot* kabi leksik-intonatsion vositalar orqali beriladi.

6. Pragmatik vazifalar. Xotira fe’llari nutqda quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi (2-jadval).

2-jadval. Xotira fe’llarining asosiy pragmatik vazifalari

Nutqiy vazifa	O‘zbek tilidagi misol	Ingliz tilidagi misol
Uzr so‘rash, yuzni saqlash	Kechirasiz, esimdan chiqibdi.	Sorry, it slipped my mind.
Muloyim eslatma	Unutmang, ertaga yig‘ilish bor.	Just a reminder: the meeting is tomorrow.
Umumiy bilimni faollashtirish	Esingizdami, o‘tgan yili…	Remember when we…?
Ogohlantirish, tayinlash	Eslab qoling, kechikmang.	Keep in mind, don’t be late.
E’tirof va xotirlash	Marhumni esga olamiz.	We commemorate the late…

Uzr so‘rashda unutish fe’llari javobgarlikni kamaytiruvchi vosita sifatida ishlaydi: noagentiv konstruksiya (*esimdan chiqibdi*, *it slipped my mind*) so‘zlovchini ongli e’tiborsizlikda ayblashdan himoya qiladi va Brown–Levinson nazariyasidagi manfiy yuz (negative face) tahdidini yumshatadi. *Unutmang* kabi bo‘lishsiz buyruq shakllari esa o‘zbek tilida eslatishning an’anaviy muloyim usuli bo‘lib, ingliz tilida u ko‘proq hedging (yumshatuvchi) iboralar (*just a reminder*, *don’t forget*) bilan almashtiriladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xotira fe’llarining har ikki tilda umumiy kognitiv asosga ega ekanligini, biroq til tizimiga xos grammatik vositalar orqali turlicha shakllanishini ko‘rsatadi. Birinchidan, jarayon bosqichlari bo‘yicha tasnif ikki tilda deyarli mos keladi, ammo o‘zbek tilida analitik (ot + fe’l) konstruksiyalarning ko‘pligi bosqichlarni aniqroq farqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, ingliz tilida implikativlik farqi komplement shakli bilan, o‘zbek tilida esa nominalizatsiya qo‘shimchalari bilan ifodalanishi tilning grammatik tipiga bog‘liq: birinchisi analitik, ikkinchisi agglyutinativ tillarga xos yo‘l. Uchinchidan, o‘zbek tilidagi tajriba egasi ablativda kelgan konstruksiyalar va -(i)b perfekti agentivlikni pasaytirib, mirativ ma’noni berish orqali muloyimlik strategiyasiga xizmat qiladi; ingliz tilida bu vazifa asosan idiomatik va leksik vositalarga yuklangan.

Tadqiqotning cheklovlari ham qayd etilishi lozim. Fe’llar inventari illyustrativ xarakterga ega bo‘lib, korpus chastotasi ma’lumotlariga asoslanmagan; agentivlik shkalasidagi o‘rinlar muallifning sifat tahlilini aks ettiradi va eksperimental tasdiqni talab qiladi. Kelgusida o‘zbek tilining milliy korpusi va ingliz tilidagi yirik korpuslar (masalan, BNC, COCA) asosida xotira fe’llarining kollokatsiyalari va nutq janrlari bo‘yicha taqsimotini miqdoriy tahlil qilish, shuningdek, tarjima va til o‘qitishda bu farqlarning ahamiyatini baholash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Amaliy nuqtai nazardan, olingan xulosalar o‘zbek tilli ingliz tili o‘rganuvchilari uchun muhim: ular *I forgot to call* va *I forgot calling* kabi komplement farqlarini o‘zbek tilidagi -ish va -gan shakllari bilan bog‘lab o‘zlashtirishi, shuningdek, uzr so‘rash strategiyalarida noagentiv idiomalardan (*it slipped my mind*) o‘rinli foydalanishi mumkin.

XULOSA

O‘zbek va ingliz tillarida xotira fe’llari jarayonning besh bosqichi (esga tushirish, yodlash, saqlash, eslatish, unutish) bo‘yicha tasniflanadi; ikki tilda ham bu bosqichlar alohida leksik birliklar bilan ifodalanadi, biroq o‘zbek tilida analitik konstruksiyalar bosqichlarni aniqroq ajratadi.

O‘zbek tili xotira leksikasi turkiy (es-, unut-), fors-tojik (yod) va arab (xotira) qatlamlaridan iborat bo‘lib, bu qatlamlar semantik ma’no qirralarida farqlanadi; ingliz tilida romancha va german qatlamlar kuzatiladi.

Implikativlik va faktivlik farqi ingliz tilida to-infinitive va -ing komplementlari, o‘zbek tilida esa -ish va -gan(lik) nominalizatorlari orqali ifodalanadi.

Unutish va esga tushish fe'llari agentivlik shkalasining noagentiv qutbiga yaqin bo‘lib, o‘zbek tilida tajriba egasi ablativda kelgan konstruksiyalar va mirativ -(i)b perfekti, ingliz tilida esa *it slipped my mind* tipidagi idiomalar orqali muloyimlik va yuzni saqlash strategiyasiga xizmat qiladi. Natijalarni tasdiqlash uchun korpus asosidagi miqdoriy tadqiqotlar o‘tkazish, shuningdek, bu farqlarni o‘zbek auditoriyasida ingliz tilini o‘qitish metodikasiga tatbiq etish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aikhenvald A.Y. Evidentiality. Oxford: Oxford University Press, 2004.
2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
3. DeLancey S. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information // Linguistic Typology, 1997, Vol. 1, No. 1, pp. 33–52.
4. Johanson L., Csató É.Á. (eds.) The Turkic Languages. London: Routledge, 1998.
5. Karttunen L. Implicative verbs // Language, 1971, Vol. 47, No. 2, pp. 340–358.
6. Kiparsky P., Kiparsky C. Fact // Bierwisch M., Heidolph K.E. (eds.) Progress in Linguistics. The Hague: Mouton, 1970, pp. 143–173.
7. Levin B. English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
8. Lyons J. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
9. Tulving E. Episodic and semantic memory // Tulving E., Donaldson W. (eds.) Organization of Memory. New York: Academic Press, 1972, pp. 381–403.
10. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. Oxford: Oxford University Press, 1996.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.